

UDK 808.62-54

Izvorni znanstveni rad

Primljen: studeni 1997.

Prihvaćen za tisak: 30. lipnja 1998.

Ljiljana Šarić

PRAGMATIČKA UVJETOVANOST ZNACENJSKIH PROŠIRENJA

U članku¹ se analiziraju metaforična značenjska proširenja u kontekstu na temelju teorije prototipova E. Rosch na nekim primjerima iz leksičke semantike, te značenjska proširenja u semantičkoj kategoriji tranzitivnosti.

Proširenje je pripadnosti kategoriji na nove članove jedan od najrasprostranjenijih procesa kategorizacije bilo na osjetilnoj, bilo na kognitivnoj ili lingvističkoj razini. Upravo prototipna narav² mentalnih ka-

¹ Tekst je prerađena verzija referata održana na ESSE 4 (1997) u Debrecenu.

² "By prototypes or categories we have generally meant the clearest cases of category membership defined operationally by people's judgements of goodness of membership in the category. A great deal of confusion in the discussion of prototypes has arisen from two sources. First, the notion of prototypes has tended to become reified as though it meant a specific category member or mental structure... Second, the empirical findings about prototypicality have been confused with theories of processing - that is, there has been a failure to distinguish the structure of categories from theories concerning the use of that structure in processing... a reasonable hypothesis is that prototypes develop through the same principles such as maximization of cue validity and maximization of

tegorija tu pojavu čini mogućom. Tim se procesom manje tipične pojavnosti mogu uključiti u neku kategoriju, naravno u odgovarajućem (iako manje tipičnom ili manje čestom) kontekstu. Metaforična značenjska proširenja bitan su izvor promjena u leksikonu, fonologiji, morfologiji i gramatici. Dakle, mnoge su jezične činjenice objašnjive tim procesom. Razmotrit će se neke od njih.

1. Metaforična proširenja leksičkoga prototipa³

Primjeri se metaforičnih proširenja⁴ leksičkih značenja sveza *mišja rupa* i *sagraditi zid* nalaze u iskazima

- (1) Marko je oko sebe sagradio zid.
- (2) Ivan se sakrio u mišju rupu.

Da bi se primjer (1) mogao metaforično interpretirati, nešto u Markovu ponašanju mora nalikovati doslovnome značenju iskaza *sagraditi zid oko sebe*. A to, doslovno značenje, uključuje postojanje cigli, žbuke, nekakva oblika koji se gradi, boje, visine i drugih parametara. Neprimarno je značenje leksema *zid* 'nešto što podsjeća na zid': vertikalna kamena površina, nešto što služi kao pregrada ili obrana⁵ (primjeri su metaforičnih značenjskih proširenja leksema *zid* i u izrazima *naići na zid*, *staviti koga pred zid*).

Jedno je od neprimarnih značenja leksema *rupa* - 'zlo i prijeteće mjesto, teška i prijeteća situacija'. Međutim, za metaforično zna-

category resemblance... the more prototypical of a category a member is rated, the more attributes it has in common with members of the contrasting categories... prototypes appear to be just those members of a category that most reflect the redundancy structure of the category as a whole." (Rosch 1978: 36-37).

³ Pojmom "prototip" referira se na sudove o stupnju prototipnosti, kako je istaknuto u Rosch 1978: "To speak of a *prototype* at all is simply a convenient grammatical fiction; what is really referred to are judgments of degree of prototypicality... for natural-language categories, to speak of a single entity that is the prototype is either a gross misunderstanding of the empirical data or a covert theory of mental representation." (Rosch 1978: 40).

⁴ Naziv *metaforično proširenje značenja* rabi se za opis usko lingvističkih pojava kao i za opis *ljubavi* ili *svađe* kao *rata*.

⁵ U Anić 1994: 1234 to je značenje s odrednicom *pren.* opisano kao 'pregrada, zapreka, nepremostiva teškoća'.

čenjsko proširenje leksema *rupa* u primjeru (2) bitniji je kvalifikator *mišji* čime se ona određuje kao veličinom malo, skućeno mjesto.

U iskazu

(3) Sve se više povlaćio u sebe.

metaforićno proširenje znaćenja glagola *povlaćiti se* uključuje sastavnice: izolacija, skrivanje, obrana, defenzivnost. Ovako bi se mogli odrediti pragmatički zaključci povezani s ciljevima i posljedicama *povlaćenja* u doslovnome znaćenju:

- a. ciljevi: povlaćenju je cilj odmicanje, udaljavanje te onda i obrana od vanjskih prijetnji
- b. posljedice: povlaćenje rezultira bijegom od vanjskoga svijeta

Metaforićno širenje članova kategorije *povlaćenje* dopušta odrednicama *skrivanje* i *bijeg* da se pridruže njezinim obilježjima. Te će dvije karakteristike ipak ostati manje prototipnima. One će u prvom redu definirati - dopustiti ulazak u kategoriju - rubnim, manje tipičnim članovima, onima za koje se može tvrditi da su prije uključeni metaforićno, negoli doslovno.

Nema ničega logički nužnoga što uvjetuje izbor dvaju navedenih pragmatičkih zaključaka, između svih drugih, kao načelno bitnih. Svrha je ili kontekst tih posebnih metaforićnih proširenja ono što metaforićne odmake čini relevantnima. Istina je, naravno, da su neki konteksti češći, normativniji ili stabilniji u općem kulturnome okruženju ili u ljudskome kognitivnome okruženju. U tome slučaju *bijeg* i *obrana* očita su metaforićna proširenja u skupini obićnih ciljeva koje ima *povlaćenje*. Pretpostavi li se da *povlaćenje* u psihićkome smislu ima koji drukćiji cilj, npr. *napredovanje*, tada ništa što je povezano s obranom i bijegom neće biti relevantno. U tom se slučaju može stvoriti drukćiji skup prikaldnih metafora, kao *dosezanje*, *intelektualni napredak* i slično.

Promjenjivost, otvorenost i osjetljivost na kontekst kategorija koje nalikuju prototipu također uvjetuju neke promjene u definiciji samoga prototipa. Takve su promjene uglavnom završni rezultat procesa koji su upravo razmotreni, tj. metaforićnoga uvođenja novih i manje prototipnih članova što vodi ili redefiniranju prototipa, ili uvje-

tuje promjene u rangiranju njihovih obilježja. Osvrnut ćemo se na još jedan leksičkosemantički primjer radi ilustracije metaforičnih proširenja kao izvora promjena na različitim jezičnim razinama.

Glagol *znati*, uz neka primarna značenja, ima i značenje 'biti kadar, biti u stanju, moći' (Anić 1994: 1239). Prijenos značenja od *znati* do *moći* uvjetovan je jednim od značenja glagola *znati* - koje nije središnje - 'znati kako (što uraditi), imati pojam o čemu'. Vjerojatno se ovaj ne baš središnji smisao proširio preko sljedećega pragmatičkoga zaključka:

znati kako što činiti \supset biti u boljoj mogućnosti što činiti

Sve uporabe glagola *znati* ne uključuju smisao 'znati kako' - dva su druga smisla vjerojatno važnija za prototipnu definiciju glagola *znati*:

1. biti dobro upućen, znati da je x istinito/neistinito
2. shvaćati, razumjeti, biti blizak s x

Glagol *moći* ne uključuje samo smisao 'znati kako', nego i drugi, istaknutiji smisao: 'imati snagu, sposobnost djelovanja' (Anić 1994: 476). Smisao 'imati mogućnost djelovanja' njegovoj je prototipnoj definiciji primarniji, smisao 'znati kako' - nije primaran u prototipnoj definiciji glagola *moći*. Glagol je *moći* međutim razvio pretpostavljiv deontički smisao, 'imati dopuštenje za djelovanje'. To se proširenje pojavilo preko sljedećega sklopa zaključaka:

- a. imati snagu djelovanja \supset ne biti spriječen u djelovanju
- b. ne biti spriječen u djelovanju \supset imati dopuštenje za djelovanje te se pokazuje u iskazu

(4) Mogu vas pitati što god hoću.

Ne postoji ništa deduktivno nužno u zaključcima (a) i (b). Konzekvent u (a) jedan je od puno mogućih razloga zbog kojih netko ima snagu djelovanja. A konzekvent u (b) samo je jedan razlog zbog kojega netko nije spriječen u djelovanju. Specifični je kontekst ono što motivi-

ra izbor upravo tih pomaka. I *moći* razvija epistemični⁶ smisao koji uključuje sastavnicu vjerojatnosti, opet preko pragmatičkoga zaključka mogućnost djelovanja \supset veća vjerojatnost djelovanja koji je uključen u iskaz

(5) Ja mu mogu nauditi.

I premda taj epistemični smisao možda nije središnji za prototipnu definiciju glagola *moći*, jasno je prepoznatljiv i čest. Tako svaki novi smisao *znati* i *moći* unekoliko redefinira stari prototip proširujući skup njihovih značenja na neke jedinice koje su iz kategorije prije bile isključene. Proces uključivanja novih članova u kategoriju isti je onaj koji modificira kategorijsku jezgru prototipa.

2. Prototipovi, metaforična proširenja i gramatikalizacija

Metaforična proširenja kategorija nalik prototipu središnja su i u procesu gramatikalizacije u kojem se mijenja značenje autosemantičkih riječi ili utječe na sinsemantičke riječi (i eventualno na infleksijsku morfologiju). Često se primjerice upotrebom glagola *ići* i *doći* postižu modalne oznake budućnosti ili prošlosti.

(6a) Došao je do odluke. → Odlučio je.

b. Idem pisati. → Počet ću pisati.

Takva upotreba uključuje metaforično širenje smisla prostornoga kretanja glagola *ići* i *doći* na vremensko kretanje (prisutna je u izrazima *to dolazi na isto* = to će dati isti rezultat; *ide na bolje* = popravlja se, poboljšava se (u kretanju prema budućnosti)), što je uobičajen tip značenjskoga izbljeđivanja. To bi se značenje moglo shvatiti kao metaforičan pomak od prostorne do vremenske deikse. Glagoli se *ići* i *doći/dolaziti* razlikuju s obzirom na značenjska obilježja kretanja od kakve točke ili kretanja u kojem smjeru - prema kakvu cilju/do koje točke, te pragmatičkim obilježjima deiktčnosti kad se *ići* rabi za kretanje usmjereno od položaja govornika nadalje (*Ide od mene*), a

⁶ Primjer širenja deontičkih značenja do epistemičkih na primjerima engleskih glagola *may* i *must* razmatra se u Pelyvás (1997).

doći/dolaziti za kretanje usmjereno prema položaju govornika (*Dolazi k meni*). Metaforično proširenje koje se pojavljuje u procesu gramatikalizacije može ovisiti o sljedećim pragmatičkim zaključcima:

- a. *ići* udaljavati se od ovoga mjesta \supset oznaka budućnosti = udaljavati se od ovoga vremena
- b. *doći/dolaziti* pomaknuti se/pomicati se prema ovome mjestu \supset oznaka prošlosti = pomaknuti se/pomicati se prema ovome vremenu

Dva semantička elementa glagola *ići* i *doći/dolaziti* sačuvala su se u gornjim metaforičnim transformacijama: a) smisao pokreta od/do, i b) deiksa. Oba su se transformirala od prostornoga do vremenskoga, ali se dodatno pojavljuje i druga transformacija. Glagol *ići* je kao modalnost budućnosti mogao značiti samo udaljavanje od sadašnjosti. Dok su glagoli *dolaziti/doći* mogli kao modalnost prošlosti označivati samo dolaženje prema nekom sadašnjem trenutku.

Zaključci u (a) i (b) tipično su deduktivni. Mnoga su druga semantička obilježja glagola *ići* i *doći/dolaziti* nebitna za to metaforično proširenje. Kretanje u vremenu neodvojiv je dio kretanja u prostoru, ali ne mora biti jezgreno obilježje prototipa *ići* i *dolaziti*. U tom je metaforičnom proširenju to bilo relevantno te je postalo jezgreno obilježje prototipa 'budućnost' i 'prošlost'. To se može ilustrirati gramatikalizacijom serijalnih glagola *ići* i *dolaziti* u označivanje mjesta, koje je inače moguće označiti prijedlozima *do* i *od*. Proces se može prikazati ovako:

- (7a) *ići* = Šetao je idući prema trgovini.
do = Šetao je do trgovine.
- b. *dolaziti* = Šetao je dolazeći od trgovine ovamo.
od = Šetao je od trgovine ovamo.

U tome primjeru nije sačuvano deiktično obilježje glagola *ići* i *dolaziti*, već značenjsko obilježje usmjerenosti kretanja u nekome prostoru.

3. Prototipovi i metaforična proširenja u kategoriji tranzitivnosti

Primjera s metaforičnim proširenjima ima i u iskazima u kojima je bitna kategorija tranzitivnosti (ona je ovdje semantički pojam, vezan uz poimanje događaja i odraz toga poimanja u jeziku, a ne čisto for-

malan, sintaktički pojam). U gramatikama je pojam tranzitivnosti središnji u razumijevanju pojmova događaja i djelovanja, te posebno u razumijevanju njihove razlike od kategorije stanja. Prototipna definicija događaja uključuje tri sastavnice:

- a. agens: događaj je promjena koja uključuje vidljiv/prikriven, voljan, kontroliran, djelujući agens/uzrok;
- b. djelovanje na koga/što: događaj je promjena koja uključuje vidljiv/prikriven pacijens (bez voljne djelatnosti);
- c. izmjerljiva promjena: događaj je promjena koja je vidljiva/prikrivena i očituje se kao postupna promjena tijekom vremena.

Na skalama se svih tih triju uvjeta pojavljuju prijelazne točke: neki događaj može biti visoko na kojoj skali, a ne pojavljivati se na drugima. Prijelazni stupnjevi mogu proizići i iz toga što su gornje tri sastavnice samo one najvažnije u određenju prototipa tranzitivnosti. Manje važna obilježja mogu također postojati.

Obilježja se odnose na prototipnu definiciju tranzitivnosti s obzirom na agens i pacijens. Primjeri su prototipnih tranzitivnih događaja:

- (8a) Marija je izrezala meso.
 - b. Ivan je srušio kuću.
 - c. Oni su zaklali ovcu.
 - d. Ona je razbila čašu.

Mnogi događaji uključuju objekte koji su manje prototipni pacijensi. Oni su u smislu obilježja (b) manje konkretni, manje vidljivi, manje istaknuti. Takvi manje prototipni objekti nisu prema strogoj definiciji pacijensi, no podliježu vidljivoj promjeni u nekom događaju. Gramatike obrazlažu da su oni nalik pravim pacijensima. Oni su onda gramatički obilježeni kao izravni objekti; to je najobičniji način označavanja prototipnih pacijensa. Takva određenja u gramatikama nisu trivijalna; ona odražavaju razlike u načinu na koji događaj može biti viđen, stvoren, kontekstualiziran. To se može oprimjeriti sljedećim parovima iskaza u kojima je uporabljen isti glagol. Svaki iskaz iznosi objektivno isti događaj kao intranzitivan u stupcu (a), a tranzitivan u stupcu (b). A jasno je da je tranzitivna verzija metaforično proširenje intranzitivne.

- | | |
|--------------------------------|-------------------------------|
| (a) <i>doslovni smisao</i> | (b) <i>metaforični smisao</i> |
| (9a) Jahao je na konju. | a' Jahao je konja. |
| b. Preplivao je preko rijeke. | b' Preplivao je rijeku. |
| c. Prošetao je sa svojim psom. | c' Prošetao je svoga psa. |
| d. Obišli su oko katedrale. | d' Obišli su katedralu. |

Konj je u (9a) pojmljen kao mjesto; on je manje zahvaćen događajem, manje kontroliran. U (9a') on je ostvaren kao pacijens kojim se manipulira, na koji se utječe, koji je zahvaćen događajem. U (9b) rijeka je zemljopisna odrednica, a u (9b') ona je pacijens zahvaćen događajem u potpunosti. U iskazu (9c) pas je neizravan objekt, stoga sudrug, partner koji se sam kontrolira. U stupcu (b) pas je kontroliran pacijens kojim se manipulira. Dva načina konceptualizacije istoga događaja pokazuju i primjeri: *prijeći cestu - prijeći preko ceste, preletjeti polje - preletjeti preko polja, preskočiti ogradu - preskočiti preko ograde*. Bez obzira na identičnost objektivnih fizičkih događaja, pacijensi se mogu metaforično konstruirati kao slični pacijensima, i onda sintaktički kodirati kao prototipni pacijensi, pa će dobivena rečenica biti prototipna tranzitivna rečenica.

U kategoriji tranzitivnosti može se dogoditi i oprečno metaforično proširenje. Objekt se povlači iz rečenice u kojoj je prototipni pacijens i izravni objekt i cijela rečenica postaje intranzitivna. Kao ilustracija toga procesa mogu poslužiti sljedeći parovi iskaza. Tranzitivni su iskazi u stupcu (a), a izvedeni, metaforični u stupcu (b):

- | | |
|----------------------------------|--|
| (a) <i>izvorna tranzitivnost</i> | (b) <i>izvedena intranzitivnost
s prototipnim pacijensom</i> |
| (10a) Pojela je ribu. | a' Jede. |
| b. Ulovio je fazana | b' Lovi. |
| c. Popio je svoje vino. | c' Pije. |

Logički je objekt u iskazima u stupcu (b) izražen nulom, tj. uklopljen je u glagol. Razlog je tomu i to što je objekt nespecifičan (nereferencijalan), predvidljiva je tipa, stereotipiziran. Stereotipno se jede hrana, pije tekućina, love životinje. Stereotipnost i nespecifičnost objekata čine tranzitivnost manje uočljivom te se ona u rečenici smanjuje. Obične su i rečenice u kojima subjekt nije prototipan agens, ali se događaji ponašaju kao da jesu tranzitivni događaji:

- (11a) Znao je odgovor.
- b. Preplašio ga je nesvjesno.
 - c. Čula je pjesmu
 - d. Želi sendvič.

Ti primjeri narušavaju sva tri navedena prototipna pravila tranzitivnosti: subjekt nije voljan, aktivan ili onaj koji što uzrokuje; objekt nije vidljivo promijenjen i nije prototipan pacijens; promjena nije ni brza ni vidljiva. Iskazi (11) govore prije o stanjima negoli o događajima. U jezicima bi se s ergativnom morfologijom ili s morfologijom s obzirom na aktivnost - stativnost iskazi sintaktički kodirali kao intranzitivne rečenice. Hrvatski dopušta njihovo ostvarivanje u rečenicama s tranzitivnim glagolima. Konstruirajući ih kao tranzitivne događaje, jezik se udaljuje od strožega uvjeta u definiciji agensa - imati volju i odluku za djelovanje te nadzor nad njim - te kreću prema slabijemu uvjetu, imati svjesnu mentalnu aktivnost. To se značenjsko proširenje može objasniti uopćavanjem ili semantičkim izbljeđivanjem, a temelji se na činjenici da su htijenje i odluka za djelovanje mentalne aktivnosti. Pragmatički zaključci u to uključeni mogu biti:

- a. subjekt sposoban za mentalnu aktivnost \supset subjekt sposoban za htijenje i odlučivanje
- b. subjekt sposoban za htijenje i odlučivanje \supset subjekt sposoban za djelovanje (koji je agens)

Suprotan je slučaj u kojem je događaj sam po sebi tranzitivan - s prototipnim agensom (i pacijensom), ali je agens nebitan, nepoznat, stereotipan/predvidljiv, nereferencijalan ili metaforično degradiran, pa je dobivena rečenica koja se odnosi na taj događaj kodirana kao pasivna ili bezlična:

- (12a) Prozor je jučer razbijen.
- b. Oni su ga našli na plaži pretučenog.
 - c. Ovdje se govori švedski.
 - d. Poginuo je u prometnoj nezgodi.
 - e. Svatko ga ovdje dobro pozna.

Te su rečenice gramatičkim ustrojstvom različite: jedna je konstrukcija pasivna, jedna bezlična, neke su formalno aktivne, ali su

ipak značenjski pasivno-bezlične. Agens je izrečen kao nereferencijalna zamjenica u (b), (d), (e). Svi su iskazi prije opis stanja kojim neki događaj rezultira negoli opis samoga događaja. Bezlično-pasivne konstrukcije mogu se smatrati metaforično intranzitivnima.

Sličnost ili nalikovanje temelj je načina oblikovanja mentalnih kategorija. E. Rosch (1973, 1978) pokazala je da pojam grupe ili prototipa nastaje na temelju ponavljanoga iskustva ili tipičnih primjeraka. Primijeni li se to na lingvističke činjenice, može se vidjeti da se modificiranje i proširenje postojećih kategorija nalik prototipu odvija u ekstenzijskome procesu koji se može nazvati analogijom ili metaforom, a one su načelno pragmatičke, otvorene, o kontekstu ovisne pojave. U ovome radu razmotreni su neki leksičkosemantički primjeri na kojima je vidljivo da se značenjske promjene mogu opisati kao proces u kojem se novi članovi uključuju u pripadnost kategoriji, primjeri metaforičnih proširenja u procesu gramatikalizacije te metaforična proširenja u iskazima u kojima je različito poimanje istoga događaja odraženo u semantičkoj kategoriji tranzitivnosti.

LITERATURA

- Anić, V. 1994. *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb.
- Gazdar, G. 1979. *Pragmatics, Implicature, Presupposition and Logical Form*, New York: Academic Press.
- Givón, T. 1979. *On Understanding Grammar*, NY: Academic Press.
- Lakoff, G. & M. Johnson 1980. *Metaphors we Live By*, University of Chicago Press.
- Sweetser, E. 1990. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, CUP.
- Pelyvás, P. 1997. 'Metaphorical extension of the modal meanings into the epistemic domain' (rukopis).
- Rosch, E. 1973. 'Natural categories', *Cognitive Psychology* 4.
- Rosch, E. & B. B. Lloyd (eds.) 1978. *Cognition and Categorization*, Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rosch, E. 1978. 'Principles of categorization', u Rosch & Lloyd 1978: 27-47.

PRAGMATICAL CONDITIONS OF THE MEANING EXTENSIONS

Summary

E. Rosch demonstrated how the notion of class, or the prototype, evolves from repeated experience of typical exemplars. The notion of similarity or resemblance is the crucial category in the way we form our mental categories. The modification and extension of existing prototype-like categories go via the process of extension which we may call analogy or metaphor. Analogy and metaphor are in principle pragmatic, open, context-dependent notions. In this paper several problems concerning metaphoric extension are discussed on the examples from Croatian: the extension of category membership to new members, metaphoric extension in the process of grammaticalization and metaphoric extension connected with the notion of transitivity.

key words: analogy, grammaticalization, leksical semantics, metaphor, metaphoric extension, prototype, transitivity

ključne riječi: analogija, gramatikalizacija, leksička semantika, metafora, metaforička ekstenzija, prototip, tranzitivnost